

КЫРГЫЗ ДҮЙНӨ ТААНЫМЫНДАГЫ АЙРЫМ ЖАНСОО КОНЦЕПТЕРИНИН ВЕРБАЛДАШУУСУ

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОВ НЕКОТОРЫХ ЖЕСТОВ В КЫРГЫЗСКОМ МИРОПОЗНАНИИ

Түйүндүү түшүнүктөр: байыркы, эволюция, адамзат, кыргыз дүйнө тааным (концептосфера), концепт, жансоо тили, сөз, баш, кол, көз, кыймыл – аракет, улуттук тилдик дүйнө сүрөттөмө, тексттер канондук, көркөм, дене мүчөлөрү.

Ключевые слова: древний, эволюция, человечество. Кыргызская концептосфера. Концепт. Язык жестов. Слово, голова, рука. Глаза. Действия, национальная языковая картина мира. Канонные тексты, художественный, части тела.

Изилдөөбүздүн максаты: салыштырма – тарыхый метод аркылуу кыргыз дүйнө таанымдагы айрым жансоо концептеринин вербалдашуусун ар түрдүү тексттер аркылуу кыргыз тилдик дүйнө сүрөттөмөсүндө ордун аныктоо. Ошондой эле кыргыз тилин чет тили катары окутууда кептик жагдайда орундуу колдоонунун методикалык ыкмаларын иштеп чыгуу.

Маданият таануучулардын (культуролог) пикири боюнча дүйнөлөшүү доорунда жүздөгөн этносторду унификацияланып (окшошуп) туруп бара-бара жок болуу коркунучу күтүп турган экен. Ошону менен бирге дүйнөлөшүүгө каршы багытталган маданияттык процесс күч алды: улуттун (этностун) жүзү болгон салттуу маданиятты, тилди, кийимди, стереотиптик журум-турумду ж.б.у.с. маданияттык өзгөчөлүктөрдү сактап калуу. Бул процесстин түрлөрүнүн кээбири: улуттук тилди үйрөнүү, ал аркылуу улуттун маданиятын ар тараптан изилдөө, гуманитардык кызматташууну күчөтүү менен элдердин көөнө тилин, салт-санаасын, ж.б. маданияттык белгилерин сактап калуу.

Булардын эн маанилуусу – улуттук тил. Улуттук тилди сактап калуунун негизги шарты – эгемендүү мамлекеттин болуусу. Биздин мамлекеттик тил тууралуу чыккан мыйзамдар дүйнөлүк антиглобалистик маданияттык процесстин, жан далбас күрөштүн бир көрүнүшү.

Мамлекеттик тил катары кыргыз тилине чет өлкөлүк жарандары тарабынан кызыгуу чоң. Анткени дүйнөлүк илимде улуттук тил ар бир элдин дилине, тарыхына, психологиясына, өнөрүнүн (искусство) түрлөрүнө ж.б. нерселерге жол ача турган алтын ачкыч катары каралууда. Себеби, улуттук тилде тилдин ээсинин бейяң деңгээ-

линде чагылдырылып, сакталып калган маалымат бар.

Кыргыз тилин чет тили катары окутканда, албетте, табигый (вербалдык) тилди үйрөтөбүз. Бирок, чет тили мугалимдеринин байкоосу боюнча вербалдык тилдин лексикасын да, грамматикасын да жакшы өздөштүргөн чет өлкөлүк студент тил ээси менен болгон баарлашуунун (коммуникациянын) максатына жете албайт. Эмне үчүн ?

Себеби, ар бир вербалдык текст маданияттык коннотацияга эгедер. Мисалы, баш лексемасын алсак: 1.дене мүчөсү 2.бир нерсенин жогору жагы ... чөптүн башы ж.б. (1:118 -119) материалдык семантикасы бар. Ал эми, биринчи коммуникант баарлашууда *башка чапкандай болдум* деп мурда туш болгон өтө ыңгайсыз абалын сүрөттөсө, экинчи коммуникант (чет өлкөлүк) түшүнбөй калышы мүмкүн, т.а. лексемалардын түз маанисинде кабыл алуусу мүмкүн. Бул кептик чыгарма: орой кыймыл–аракеттин сүрөттөмөсүнөн пайда болгон, калыптанган фразеологизм. Демек, орой, адамды кемсинткен кыймыл–аракеттин вербалдашкан түрү, фразеологизмде каймана семантикасы сакталып калган. Жогорудагы мисалдан көрүнүп турат - вербалдуу тилде соматикалык тил (2 : 158 -159) чагылдырылган. Чет тилди үйрөтүүдө лгво өлкө таануучулук теориянын негиздөөчүлөрдүн пикиринде “соматикалык тил деп биз, биринчиден, соматизмдерди түшүнөбүз (т.а. алардын инвентарын, вербалдык тилдеги аналогун) жана, экинчиден, алардын ишке ашуу эрежелерин, бири-бири менен болгон айкашуу редукциясынын күчөшүн, кептик жагдайга киришүүсүн, ошондой эле адресаттын кабыл алуусун (т.а. грамматиканын аналогун) түшүнөбүз.

Ошентип, вербалдык эмес тилдин биринчиси – соматикалык тил...” (2 : 159-159). Лингвистикада дене мүчөлөрүн өзүнчө бөлүп көрсөткөн термин бар: мероним (3: 27).

Вербалдык жана соматикалык тилдерин изилдеген илимпоздордо алардын кайсынысы алгач пайда болгон деген проблема турган. Мисалы, “Кайра Жаралуу доорунда Леонардо да Винчи менен Иоанн Дунс Скотт сөз менен жансоонун ортосундагы байланышты табууга, кишилердин

баарлашуусунда жансоонун зарылчылыгын аңдоого аракеттенишкен, ал эми чыгаан немис доктор – хирург Парацельс өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүндө айрым жансоо негиздерин колдонуп баштаган, бирок анын бул идеялары тараган жок. Швейцариялык...Иоганн Гаспар Лафатер кыймыл–аракетти изилдөөнө алгач ишке ашырган биринчи киши болгон. Ал “Адамдарды физиогномиясынан аңдоо өнөрү” аттуу эмгек жазган. Ошондой эле 1664 жылы Джон Боливер адамдын жансоо тилине арналган “Хирология же табигый жансоо тили” жана “Хиромантия же кол чечендигинин тили” эмгектерин жарыялаган. Бул эмгектер жестикуляция белгилерин системалоонун алгачкы аракети болгон.”(4:5-6).

Ал эми ХХ – кылымда, II- дүйнөлүк согуштан кийин, көптөгөн өлкөлөр эгемендүү мамлекет болушту. Ушул тарыхый себеп жана технологиянын өнүгүүсү этножарылууну шарттады. Ар бир этнос өз маданиятын таанып билүү менен бирге башка улуттардын тарыхына, маданиятына кызыга баштады. Андан тышкары эл аралык мыйзамдардын жумшарышы менен элдердин миграциясы күч алды, ар түрдүү этностордун ортосундагы мамиле көбөйдү, демек, маданият аралык келишпестик да көбөйдү. Тил билсе деле түшүнбөстүктөр боло берди. Ошондуктан илимпоздордун көңүлү маданиятка, т.а. вербалдык эмес коммуникацияга бурула баштады. Натыйжасында изилдөөлөрдүн кинесика аттуу жаны багыты ачылды. Кинесика грек тилинде *kinesis кыймыл* дегенди билдирет (4:6). Культуролог А.П. Садохиндин аныктамасы боюнча: “Кинесика деп биз коммуникация учурунда кошумча каражат катары пайдаланган жансоо, турум, дененин кыймылдарынын жыйындысын атайбыз “ (5 : 156).

Илимпоздордун аныктоосу боюнча “маалымат берилишинин курамын сөз 7% , үндүн тону, интонациясы 38 % , ал эми вербалдык эмес каражаттары менен жөнөтүлгөнү т.а. жансоо, мимика, дене тили менен -55 % түзөт экен. Швед илимпоз-антрополог Рей Бердвистелл көрсөткүчтөрү боюнча адам орто эсеп менен бир күндө 10-15 мүнөт гана сүйлөйт, ар бир сүйлөм 2,5 секунд айтылат. Анын пикиринде маектешүү учурунда сөз баарлашуунун 35 % гана ээлейт, калган маалымат вербалдык эмес каражаттардын жардамы менен, т.а. жансоо жана мимика менен жөнөтүлөт.” (4 : 6).

Орус илимпозу, антрополог В.В. Ивановдун пикири төмөнкүдөй: “Эң эле сонку изилдөөлөрдүн аныктоолору боюнча символдуу кыймыл–аракеттердин тили вербалдыктан мурда пайда болгону тастыкталды. Бул тастыктоо ар бир адамдын калыптануусуна кандай тиешелүү болсо, бут адамзаттын өнүгүүсүнө да тиешелүү.

Ошону менен бирге табигый тилдин кабылдоонун, өздөштүрүүнүн базасы болуп берет.”(6: 351).

Ошондуктан, “ ...чет тилдердин окутуулушу ...тил ээси болгон улуттун дүйнөсү жана маданияты менен ажырагыс биримдикте үйрөтүлүшү керек.”(7: 34).

Улуттук маданияттын өзгөчөлүктөрүнүн бири кадимки журум-турум (повседневное поведение) .... белгилүү бир социумдагы баарлашууда кабыл алынган нормалар, ошондой эле аны менен байланышкан мимикалык жана пантомимикалык (кинесикалык) коддор ...”(7 : 34).

Жогорудагы методологиялык жоболорго таянуу менен кыргыз тилин чет тили катары (КТЧ) окутууда улуттук кинестик компоненттеринин кайсынысы маанилүү экенин аныктап чыгуу зарыл. Бул талдоону, аныктоону өткөрүш үчүн алгач кыргыз дүйнө таанымында дене мүчөлөрүнүн орду кандай экенин билүү керек. Аны билиш үчүн биз мероним (дене мүчөлөрүнүн аталышы) сөздөрүн, алардын коннотациясын, ошону менен бирге меронимдин тексттердеги колдонуусунун жыштыгын талдап, аныктап чыгуу зарыл. Мероним сөздөр аркылуу, кыргыз улуттук тилдик дүйнө сүрөттөмөсү аркылуу (национальная языковая картина мира) кыргыз этностук дүйнө таанымга кире алабыз.

Кыргыз тилинде эн эле кеңири колдонгон мероним сөздөрү, албетте, баш, кол, коз, бирок, белгилеп кете турган нерсе: башка меронимдер салыштырмалуу азыраак колдонулса да, так жана туруктуу мааниге ээ болгон сөз айкаштыры, салыштырмалар, фразеологизимдер, макал–лакаптар мол.

Мисалы: бел байлоо, белге тануу (8 : 60), бөйрөктөн шыйрак чыгаруу (8 : 71), жүрөгү түшүү (8: 115), териси тар, терисине батпоо (8:273), мурдун балта кеспөө, мурдуна суу жетүү (8:220) ж.б. Көрүнүп тургандай бул фразеологизм гана мисалдар. Мындан сырткары айрым салт аталыштарынын айрым туруктуу сөз айкаштары: колго суу куйуу (9 : 70) кулагына сөйкө салуу (9 : 39), сөөк жуу (9: 309), башын ачуу ж.б. Байыркы замандан бери топтогон сөз берметтериндеги, макалдардагы меронимдер: уккан кулакка жазык жок; уста барда колуң тый, молдо барда тилиң тый (10 :156 -7); боор ооруса, боорго тепкен (10 :50); кулак укса, курсак кайнайт; куру кайрат – баш жарат (10 :108 – 9) ж.б. кыска идиомалардан тарта көлөмдүү көркөм тексттер далил боло алат.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, меронимдер жалаң гана номинативдик мааниге ээ болбостон, каймана терең маанидеги коннотациялары менен айырмаланат,

Мындан ары салыштырма – тарыхый методду колдонуп кыргыз тилиндеги мероним сөздөр-

дүн катыштыгы бар тексттердин мисалында кинесикалык концептерин аныктап, бөлөк улуттук тилдердеги меронимдердин семантикасы менен болгон окшоштуктарын \ \ айырмачылыктарын талдап таап чыгабыз.

Көз мерониминин кыргыз улуттук тилдик дүйнө сүрөттөмөсүндөгү ордун байкаш үчүн К.К. Юдахиндин “ Кыргызча –орусча сөздүгүн “ ачып көрөлү (1 :414-16). Бул меронимдин түз предметтик мааниси: дене органы, мүчөсү, мисалы, оң \ сол көз, көзү жакшы көрөт ж.б., ошону менен бирге сөздүктүн макаласы көрсөтүп тургандай көз коннотациясы эң эле терең жана мол. Маселен, жашыруун ойду, аракетти *бармак басты, көз кысты*; кымбат нерсени *көздүн карегиндей сакта*; жакын адамды *көздөй киши*; акылы жетикти иштин *көзүн табат*; түшүнүп, билгенди *көзүм жетет*, каза болгонду *көз жумду*, ыкчам болгон нерсени *көз ачып–жумгуча*; иш психологиясын *көз коркок, кол баатыр*; ууру адамды *колу туткак* деп айтабыз. Булар темабызга тиешеси бар айрым мисалдар. Ал эми бөлөк маданияттын тексттерине кайрылсак, мисалы: орус тилиндеги *хранить как зеницу ока*; в мгновение ока; не успел глазом моргнуть; *нечист на руку*; *глаза боятся, руки делают* фразеологизмдери кыргыздыкына төп келет.

Эми биз кол меронимине көңүл буралы. Маселен, *кол жууду // умыл руки* түз маанисинде окшош, бирок каймана маанисинде таптакыр башкача. Мисалы: номинативдик (предметтик) мааниси – дене мүчөсүорган; 2.каймана мааниси абдан кеңири (1 : 395-97). Кол да эң эле көп кездешкен меронимдерге кирет. *Кол жуу ду // умыл руки* сөз курамы боюнча окшош, ошондуктан түз маанисинде бирдей. Бирок каймана дискурста таптакыр башкача. Тактап айтсак, орус тилинде: адам бир нерсе катыштыгы болуп, анан кандайдыр бир жолдор менен жоопкерчиликтен кутулуп кеткенде айтыла турган идиома. Кыргыз тилинде болсо, бир нерседен куржалак калганда айтылган идиома.. Далил катары публистикалык стилден мисал келтирели: ”Андай болгон күндө Манаска байланышкан дагы бир тарыхый эстеликтен, ошондой эле Кочкор–Башы шаарынын акыркы калдыктарынан кол жууп калышыбыз ыктымал.” (11: 16); \ \ “ Демек, шаардык депутаттарга таянган Наримандын пландары ишке ашып кете турган болсо, Иса мырза кызматынан кол жууп калышы ыктымал“ (12 : 5). Ал эми орус фразеологизминин өзгөчөлүгү этиш формасында көрүнүп турат: *умыть(ся)* өздүк мамиледеги формасы бетин (бети–колун чогуу) жууганда (жуунганда) колдонулат, (*но*) *мыть* жай мамиледеги түрү болгондуктан кеңири колдонулат. Демек, идиомадагы формасы байыркы түрү. Ушул сыяктуу тилдик бирдиктер сөздөрү өз-өзүнчө бө-

лүнүп ажыраганда белгилүү бир коннотациядан кол жууган идиомалык ширетмелер дагы бир жолу Леви-Строс К. (6 : 351) жобосун далилдеп турат.

Байыркы канондук (өзгөрбөс макамга ээ болгон) тексттер да жобону тастыктап турат.

Мусулман ыйык китебинде Муса пайгамбардын жалтыраган аппак колу керемет контексти менен баяндалат (13 :108), окүнүү жөнүндө *манжаларын тиштеген* («*Персты* кусая от *досады*») (13:275), кыргыз тилинде өкүнүү – *бармагын тиштоо*; орус тилинде – *кусать себе локти* (сөзмө сөз которгондо: чыканагын тиштейт //өкүнүү, күйүү) деп айтылат (14 :77). Кыргыз тилинде *колунда жок* (жарды); *колу ачык*; //*колу катуу* (берешен // сараң), ал эми араб тилинде *сараңданба* деген мааниси колунду моюнуга байлаба идиомасы менен билгизишет экен // “ И не привязывай ты руку к шее, \ И не вытягивай во всю длину, / Чтоб не остаться порицаемым (за скупость)...” (13 : 306). Мисалдардан көрүнүп турат берешендик // сараңдык семантикасы кыргыз, араб тилдеринде кол мероним аркылуу туюндурулат экен, бул окшоштугу. Ал эми, моюн мероними кол менен биргеликте *сараңдыкты* туюндурган аталган тилдердин коннотациялык айырмасы. Себеби, мисалы, кыргыз тилинде *сараңдыктын* туюмун кол жана ооз көрсөтөт:” оозун куу чөп менен аарчып (колумда жок) деп отурат“ идиома тастыктады. Англис тилинде да кыргыздыкына окшош кинесикалык коннотациялар бар: “...you like to have a finger in every pie “ (15 : 482) // май кармаган бармагын жалайт фразеологизмдерде пайда көрүү (май // pie) манжа аркылуу көрсөтүлгөн.

Демек төмөнкүдөй тыянак чыгарабыз.

1. Жогорудагы мисалдарды талдоо учурундагы байкоолорубуз боюнча: ар башка тилдик тайпаларга тиешелүү болсо да кыргыз, араб, англис улуттук вербалдык тилдеринде кинесика ташка тамга баскандай чагылдырылган.

2. Бирок, өтмө мааниде ар бир этностун өзүнө гана тиешелүү болгон семантикалык өзгөчөлүктөрү бар экенин анализдөөдө жана синтездөөдө бөлүп көрсөтүк.

3. Улуттук тилдик дүйнө сүрөттөмөсүндөгү өзгөчөлүктөр этностун дүйнө таанымындагы концептеринин өз ара катнашуусунун айырмасынан келип чыккан.

4. Ошол себептен кыргыз тилин чет тили (КЧТ) катары окутуу методикасында соматизмдик (кинесикалык) тилдин вербалдашкан түрүн тексттер аркылуу окутуу зарыл.

5. Студенттердин тексттер аркылуу кабыл алынган, калыптанган билгичтиктери алардын лингво өлкө таанучулук компетенциясын өсүтөт.

Адабиятар:

1. Кыргызско–русский словарь. / Сост. К.К. Юдахин – Б.: “Шам”, 1999.- 976 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преп. РКИ
3. Мечковская Н.Б. История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета. - М.: Флинта: Наука, 2009. -584 с.
4. Мельник Л.Г. Язык жестов. Приличных и неприличных – М. : АКТ.СПб. : Сова,2007.- 126 с.: ил.
5. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. – М.: Альфа- М : ИНФРА – М , 2012. – 288 с.
6. Иванов Вяч.Вс.Примечания //Леви – Строс К. Структурная антропология. М. : Наука, 1985.С.340-364.
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Изд –во МГУ, 2008.— 352 с.: ИЛ.
8. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Ф.: “Илим” басм.,1980. -324 б.
9. Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б.: Шам . 2000 – 348 б.
10. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собр. акад. К.К. Юдахина / Сост. Д. Давлетбакова.-Б.: Илим, 1997. -232 с.
11. “Жаңы Агым” , коомдук – саясий гезит, 14.01. 2011 жылы.- 16 бет.
12. “Фабула”, коомдук–саясий гезит, 04.02.2011 жылы -3 бет.
13. Коран. Перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой. Гл. ред.д-р Мухаммед Саид Аль-Ровид . 1995.
14. Русско–киргизский фразеологический словарь. / Сост. Хмельницкая Н.Л., Биялиев А. - Ф. : “Мектеп “,1977 г.-204 с.
15. К.Э. Эккерсли Английский для всех. Русская версия. Учеб. пос.- Харьков: Изд.СП “Каравелла “, 1996. – 688 с.